
Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 31 (2014)

Αιτίες της Κρίσης

Οικονομική κρίση και πολιτικό σύστημα: Οι βραχυχρόνιες και μακροχρόνιες πολιτικές επιπτώσεις της κρίσης και της οικονομικής προσαρμογής

Πάνος Καζάκος

doi: [10.12681/sas.10294](https://doi.org/10.12681/sas.10294)

Copyright © 2016, Πάνος Καζάκος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καζάκος Π. (2016). Οικονομική κρίση και πολιτικό σύστημα: Οι βραχυχρόνιες και μακροχρόνιες πολιτικές επιπτώσεις της κρίσης και της οικονομικής προσαρμογής. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 31, 71–100. <https://doi.org/10.12681/sas.10294>

*Πάνος Καζάκος**

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ
ΟΙ ΒΡΑΧΥΧΡΟΝΙΕΣ ΚΑΙ ΜΑΚΡΟΧΡΟΝΙΕΣ
ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗΣ

Το άρθρο εξετάζει στην ελληνική περίπτωση υποθέσεις εργασίας που έχουν διατυπωθεί στη σχετική βιβλιογραφία για τις βραχυχρόνιες και μακροχρόνιες πολιτικές συνέπειες της κρίσης και των εφαρμοζόμενων πολιτικών (λιτότητα συν μεταρρυθμίσεις). Από μακροχρόνια άποψη, το άρθρο επικεντρώνεται στην άνοδο του πολιτικού εξτρεμισμού σε περιόδους κρίσης και στη δυνατότητα απώλειας της εμπιστοσύνης στους δημοκρατικούς θεσμούς. Σκιαγραφούνται εν συντομία η πορεία της κρίσης, οι εφαρμοζόμενες πολιτικές και κάποια σημάδια εντεινόμενου εξτρεμισμού, και συμπεραίνεται ότι, αντίθετα με κάποιους φόβους και ιστορικές εμπειρίες, οι δημοκρατικοί θεσμοί της χώρας αποδείχθηκαν σταθεροί και ικανοί να αντιμετωπίσουν την πρόκληση του πολιτικού εξτρεμισμού. Από βραχυχρόνια σκοπιά όμως, διαπιστώνονται σημαντικές ανακατατάξεις στο κομματικό τοπίο: πολλοί ψηφοφόροι επέρριψαν ευθύνες στα κόμματα που κυβέρνησαν και τα τιμώρησαν με την ψήφο τους: αναδείχθηκαν νέα κόμματα· η κρίση και η λιτότητα λειτούργησαν ως καταλύτες για την εκδήλωση φυγόκεντρων δυνάμεων και στις δύο παρατάξεις —την Κεντροδεξιά και την Κεντροαρι-

* Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών <pan41kaz@otenet.gr>.

στερά. Έχει δε ενδιαφέρον ότι τις μεγαλύτερες απώλειες υπέστη το ΠΑΣΟΚ που τώρα προσπαθεί να επιβιώσει. Επίσης οι μετακινήσεις των ψηφοφόρων συνέβησαν κατά κύριο λόγο εντός των δύο μεγάλων παρατάξεων (ήταν δηλαδή ενδοπαραταξιακές) πράγμα που δείχνει την επίμονη σημασία αξιών, ιδεών και της παραταξιακής νομιμοφροσύνης στους ψηφοφόρους. Τέλος ο κατακερματισμός του κομματικού τοπίου επέβαλε τη μετάβαση σε συμμαχικές κυβερνήσεις. Θα δούμε αν αυτές θα αποδειχθούν πιο σταθερές και ικανές να εφαρμόσουν συνεκτικές πολιτικές —πράγμα που είναι δυσκολότερο στην Ελλάδα σε σύγκριση με άλλες περιπτώσεις λόγω των χαρακτηριστικών μη εμπιστοσύνης της ελληνικής κοινωνίας.

1. Εισαγωγή

ΤΟ ΑΡΓΟΤΕΡΟ από το 2009 η ελληνική οικονομία περιήλθε σε οικονομική κρίση διαρκείας. Τα πρώτα μέτρα περιορισμού των δημοσιονομικών ελλειμμάτων (περίπου από τον Μάρτιο ως τον Αύγουστο του 2010) καθώς και όσα ακολούθησαν ως το 2013 έτειναν να κάνουν την κρίση βαθύτερη. Το δημοσιονομικό έλλειμμα μειώθηκε σε απόλυτα μεγέθη και ως ποσοστό του ΑΕΠ. Κύρια χαρακτηριστικά της κρίσης ήταν, ωστόσο, η δραματική πτώση του ΑΕΠ κατά περίπου 24,9% σε έξι συνεχή χρόνια (2008-2013) —πτώση η οποία την περίοδο αυτή ήταν από τις μεγαλύτερες στη μεταπολεμική ιστορία του ΟΟΣΑ και η μεγαλύτερη στην Ευρωζώνη. Η ανεργία αυξήθηκε δραματικά στο 27,1% (β' τρίμηνο 2013) και κατά το ΙΝΕ θα ξεπεράσει το 30% το επόμενο έτος. Παράλληλα απορρυθμίσθηκαν κρίσιμα υποσυστήματα όπως εκείνο της υγείας. Το μέλλον βαρύνουν πολλές αβεβαιότητες (IMF 2012, 2013).

Η κρίση λειτούργησε σαν μια τραυματική εμπειρία για όλους —πολίτες και πολιτικούς. Ήταν η 'ώρα της αλήθειας' για την οποία ουδείς είχε προετοιμασθεί. Το 2009 η τότε κυβέρνηση της ΝΔ επιχείρησε να αμβλύνει τις συνέπειες της κρίσης με επεκτατική πολιτική. Μετά από μερικούς μήνες αβεβαιότητας και κινήσεις απελπισίας, η διάδοχος κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ ανα-

γκάσθηκε τον Μάιο του 2010 να προσφύγει στο IMF και στην Ε.Ε. και μη έχοντας δικό της σχέδιο για την αντιμετώπιση της κρίσης να αποδεχθεί το πρώτο πρόγραμμα προσαρμογής (στο εξής Μνημόνιο Ι).¹ Το Μνημόνιο Ι σηματοδοτεί μια δραματική αλλαγή παραδείγματος πολιτικής που καθώς οικοδομεί πάνω σε ένα φιλελεύθερο θεωρητικό υπόβαθρο² ουσιαστικά ανατρέπει το ‘αναπτυξιακό’ μοντέλο της Μεταπολίτευσης.

Στη συνέχεια η κυβέρνηση ενεπλάκη σε έναν πόλεμο τριβής με ειδικά συμφέροντα και μάχες οπισθοφυλακής έναντι της τρόικας ενώ παρέμενε σε ιδεολογική σύγχυση. Ακολούθησε το δεύτερο πρόγραμμα προσαρμογής (Μνημόνιο ΙΙ).³ Η διακυβέρνηση της χώρας έγινε, με ήπια διατύπωση, ‘έξωθεν ωθούμενη’ καθώς η ελληνική πολιτική αδυνατούσε να παράγει λύσεις αυτοδύναμα, πράγμα που έφερε στην επιφάνεια προβλήματα εθνικής κυριαρχίας και δημοκρατίας. Η αξιοπιστία των πολιτικών υπέστη καθίζηση και αυξήθηκαν τα σημάδια αντιδημοκρατικών και βίαιων συμπεριφορών.

Γενικά οικονομικές κρίσεις ή και περιοριστικές δημοσιονομικές πολιτικές, οι οποίες τις βαθαίνουν τουλάχιστον μεταβατικά, έχουν βραχυχρόνιες και μακροχρόνιες πολιτικές επιπτώσεις. Το ίδιο ισχύει και για τις μεταρρυθμίσεις που τυχόν εφαρμόζονται.

1. Νόμος 3845/2010: ‘Μέτρα για την εφαρμογή του μηχανισμού στήριξης της ελληνικής οικονομίας από τα κράτη μέλη της Ζώνης του Ευρώ και το ΔΝΤ’, ΦΕΚ Α65, 06.05.2010.

2. Για την έννοια του παραδείγματος πολιτικής βλ. Hall 1993: 279.

3. Νόμος 4046/2012: ‘Έγκριση των σχεδίων συμβάσεων χρηματοδοτικής διευκόλυνσης μεταξύ του ΕΤΧΣ, της Ελληνικής Δημοκρατίας και της Τράπεζας της Ελλάδος, του Μνημονίου Συνεννόησης μεταξύ της Ελληνικής Δημοκρατίας, της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και της Τράπεζας της Ελλάδος και άλλες επείγουσες διατάξεις για τη μείωση του δημοσίου χρέους και τη διάσωση της εθνικής οικονομίας’, ΦΕΚ Α28, 14.02.2012.

2. Το μακροχρόνιο διακύβευμα: οι αντοχές της Δημοκρατίας

Από μακροχρόνια άποψη, ξεχωρίζουμε την αμφισβήτηση των δημοκρατικών θεσμών σε συνθήκες κρίσης,⁴ συναφώς την εξάπλωση ανομικών φαινομένων και την αλλαγή των πεποιθήσεων των πολιτών σχετικά με τον ρόλο του κράτους.

Γενικά προηγούμενες ιστορικές εμπειρίες προειδοποιούν ότι υπό ορισμένες προϋποθέσεις μια παρατεταμένη οικονομική κρίση μπορεί να υπονομεύσει τη δημοκρατική συναίνεση των ηγετικών ομάδων (ελίτ),⁵ να εξασθενήσει τη μαζική υποστήριξη για τη Δημοκρατία, να εκθρέψει τον πολιτικό εξτρεμισμό (δηλαδή κόμματα ή κινήσεις που προσφεύγουν στη βία, την καλύπτουν ή και ευνοούν αυταρχικές λύσεις). Τότε βίαιες συγκρούσεις μπορεί να οδηγήσουν σε κρίση τους δημοκρατικούς θεσμούς. Η σχέση ανάμεσα σε οικονομικές συνθήκες και δημοκρατική κατάρρευση έχουν διερευνηθεί κυρίως σε χώρες του Τρίτου Κόσμου.⁶ Μετά τον τελευταίο παγκόσμιο πόλεμο ενδιαφέρον έχει η περίπτωση της Αργεντινής· δεν πρέπει ωστόσο να λησμονούμε τις ευρωπαϊκές εμπειρίες: κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου λίγες δημοκρατίες άντεξαν στην οικονομική κρίση. Με άλλα λόγια η οικονομική κρίση μπορεί σε συγκεκριμένες συνθήκες να γίνει απειλή για τη δημοκρατική σταθερότητα.⁷

Επίσης η λιτότητα και οι οικονομικές μεταρρυθμίσεις συσχετίζονται με πολιτικά αιτιολογούμενη βία που συνιστά ακραία μορφή μιας γενικότερης κοινωνικής αναταραχής. Τυπικό παράδειγμα ήταν η σχετικά πρόσφατη εμπειρία άλλων χωρών, π.χ. της Αργεντινής το 2001 (Ponticelli & Voth 2011). Διαπιστώθηκε επίσης ότι οι πολιτικές λιτότητας μετά από παρεμβάσεις του

4. Για παρόμοια φαινόμενα πριν από την κρίση σε ευρωπαϊκές χώρες βλ. Γεωργιάδου 2008.

5. Για τη σημασία της συναίνεσης των πολιτικών και οικονομικών ελίτ βλ. Zimmermann & Saalfeld 1988: 308.

6. Βλ. ανάμεσα σε πολλά άλλα Putnam 1967: 83-110.

7. Βλ. την Εισαγωγή στον τόμο Diamond, Linz & Lipset 1989: 17.

IMF προκαλούν μεγάλη κοινωνική αναταραχή (Haggard, Lafay & Morisson 1995). Άλλες έρευνες συσχέτισαν τις ταραχές με την ανεργία (DiPasquale & Glaeser 1998: 52-78) και με τις εισοδηματικές ανισότητες (Alesina & Perotti 1996: 1-31) συνήθως στον Τρίτο Κόσμο. Στην Ιταλία οικονομικές ανακατατάξεις και αστάθεια συνοδεύθηκαν από τρομοκρατικές ενέργειες από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 έως τις αρχές εκείνης του 1980 αλλά και πρόσφατα.⁸

Η κοινωνική αναταραχή μπορεί να προκαλέσει χειροτέρευση της οικονομικής κατάστασης, να ανατρέψει τη δημοσιονομική προσαρμογή και τις μεταρρυθμίσεις και να καταλήξει σε μεγαλύτερη πολιτική αστάθεια. Αν τη συνοδεύουν επαναλαμβανόμενα επεισόδια βίας, επηρεάζει αρνητικά τις επενδύσεις, επομένως την αποτελεσματικότητα ακόμα και ορθών μέτρων και κατά προέκταση τις προοπτικές οικονομικής ανάκαμψης. Γενικά, όσο μεγαλύτερη είναι η κλίμακα της λιτότητας και το εύρος των μεταρρυθμίσεων, τόσο εντονότερη είναι η κοινωνική αναταραχή που αποτυπώνεται σε βίαιες ενέργειες. Όμως η συσχέτιση λιτότητας και κοινωνικής αναταραχής είναι χαλαρότερη σε χώρες με ισχυρούς θεσμούς που περιορίζουν την εκτελεστική εξουσία (DiPasquale & Glaeser 1998: 52-78).

Βέβαια μπορεί η οικονομική κρίση (ή και μια σκληρή πολιτική λιτότητας) να εκτρέφει αμφισβητήσεις των δημοκρατικών θεσμών, όμως εξαρτάται από πολλούς παράγοντες σε ποια έκταση συμβαίνει αυτό και αν καταλήγει στην κατάλυσή τους. Με άλλα λόγια, η σταθερότητα της Δημοκρατίας δεν εξαρτάται μόνον από τις οικονομικές επιδόσεις. Για παράδειγμα εξαρτάται και από την ικανότητα των δημοκρατικών θεσμών να ανανεώνονται και να παράγουν κοινωνικούς και πολιτικούς συμβιβασμούς για να αντιμετωπίσουν τις προκλήσεις.

Στην Ελλάδα η κοινωνική αναταραχή ως τις εκλογές του Μαΐου και του Ιουνίου 2012 εκδηλώθηκε κατά κανόνα συντε-

8. Όπως με τον τραυματισμό υψηλόβαθμου στελέχους της Finmeccanica (07.05.2012) και την έκρηξη βόμβας έξω από σχολείο στο Brindisi (19.05.2012).

ταγμένα με τη μορφή γενικών και κλαδικών απεργιών (μέσα μαζικής μεταφοράς, μέσα μαζικής επικοινωνίας, νοσοκομειακοί γιατροί κ.ά.), αλλά και με βίαιες διαμαρτυρίες μικρών ομάδων (μερικές φορές με την ιδεολογική κάλυψη κοινοβουλευτικών κομμάτων) που περιλαμβάνουν από βομβιστικές επιθέσεις εναντίον γραφείων πολιτικών και δημοσίων υπηρεσιών, εμπρησμούς τραπεζών (όπως της Marfin στις 06.05.2010 που είχε τρία θύματα) και διατηρητέων κτιρίων στο κέντρο της Αθήνας (τον Φεβρουάριο 2012), έως τις ηπιότερες καταλήψεις κτιρίων και παρεμπόδιση κομματικών συγκεντρώσεων από επιθετικές μικρές ομάδες ακτιβιστών.

Βέβαια φαινόμενα βίας είχαν σημειωθεί και πριν από την κρίση. Υπενθυμίζω τα επεισόδια του Δεκεμβρίου 2008, οπότε για τρεις εβδομάδες το κέντρο της Αθήνας είχε παραδοθεί σε κουκουλοφόρους που δρούσαν σχεδόν ανενόχλητα. Επίσης, οι τάσεις για προσφυγή στη βία είναι τόσο ισχυρότερες όσο μικρότεροι είναι οι φορείς (π.χ. η Χρυσή Αυγή ή ορισμένες εφαιπτόμενες του ΣΥΡΙΖΑ).

Μεγάλης κλίμακας δημοσιονομικές προσαρμογές, η πρωτοφανής ανεργία και η παρατεταμένη αποανάπτυξη, που ίσως διαρκέσει ως το 2014, σε συνδυασμό με την αίσθηση εξάρτησης από τον 'εξωτερικό παράγοντα', την απειλή κοινωνικής υποβάθμισης, την αβεβαιότητα για το μέλλον και την αίσθηση αδικίας συνιστούν πρόσφορο έδαφος για την αύξηση (εντός ορίων) του αριθμού αυτών που αμφισβητούν τη Δημοκρατία. Αυτή η αμφισβήτηση αποτυπώθηκε καθαρά σε μερικές θορυβώδεις ομάδες 'αγανακτισμένων' στις συγκεντρώσεις του καλοκαιριού 2011⁹ και στα έκτροπα του Φεβρουαρίου 2012. Γενικά ακόμα και μικρότερης κλίμακας πολιτικές λιτότητας λειτουργούν ως καταλύτες για βίαιες ενέργειες. Και μάλιστα: οι αντιδημοκρατικές πράξεις όσο και τα φαινόμενα άσκησης ατομικής ή ομαδικής βίας μπορεί να κλιμακωθούν επικίνδυνα εάν, επί παραδείγματι, σημειωθεί μια απότομη χρεοκοπία. Προηγούμενο υπάρχει: η Αρ-

9. Δεν αναφέρομαι στο σύνολο των 'αγανακτισμένων' που συγκεντρώθηκαν και διαμαρτυρήθηκαν χωρίς ακρότητες.

γεντινή του 2001 κηρύχθηκε σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης και ο πρόεδρος της χώρας de la Rúa φυγαδεύτηκε στο εξωτερικό.

Στην Ελλάδα οι βίαιες διαμαρτυρίες των τελευταίων ετών ευνοήθηκαν από προϋπάρχουσες ανομικές τάσεις και από την αδυναμία του κράτους να τις αντιμετωπίσει ακόμα και σε περιόδους υψηλών ρυθμών μεγέθυνσης και αυξανόμενης ευημερίας. Η ελληνική κοινωνία, όντας βαθιά παραβατική ή καλύτερα ανομική, αντιδρούσε από καιρό σε κάθε σοβαρή προσπάθεια έγκαιρης αντιμετώπισης των σχετικών φαινομένων. Δεν αντιλαμβανόταν ότι η ανοχή μεμονωμένων μικροπαραβάσεων ετοίμαζε το έδαφος για βαρύτερες δράσεις, πράγμα που έχει επιβεβαιώσει η εμπειρική έρευνα.¹⁰

Διευρύνοντας το οπτικό πεδίο, σημειώνουμε ότι ο πολιτικός εξτρεμισμός βρήκε ευνοϊκό έδαφος σε έναν διάχυτο 'λαϊκισμό' που προηγήθηκε της κρίσης. Με τον όρο αυτόν εννοώ εδώ την πολιτική ρητορεία, πολιτική πράξη και εντέλει πεποίθηση που χαρακτηρίζεται από διάφορα στοιχεία: καθιστά τις ελίτ αποκλειστικά υπεύθυνες για την κρίση ή για τη μη ικανοποίηση πάσης φύσης διεκδικήσεων, θεωρεί ότι οι καθιερωμένοι εθνικοί και διεθνείς θεσμοί υπηρετούν διάφορα τμήματα της ελίτ, υπερτονίζει μια κακοχωνεμένη εθνική ταυτότητα και αναζητά αποδιοπομπαίους τράγους σε ξένους. Κατά κανόνα η λαϊκιστική ρητορεία καλλιεργεί ψευδαισθήσεις για τις δυνατότητες του κράτους να αγνοεί οικονομικούς περιορισμούς. Ως πολιτική πράξη καταλήγει συνήθως σε ελλείμματα και χρέη.

Υπάρχει ακροδεξιά απειλή; Ο εφιάλτης της Βαϊμάρης

Ιδιαίτερα ανησυχητικές διαστάσεις είχε πάρει το φαινόμενο της Χρυσής Αυγής που είδε τα ποσοστά της να σταθεροποιούνται στις εκλογές του 2012 και μάλιστα να αυξάνονται στις μετέ-

10. Βλ. ανάμεσα σε πολλά άλλα Kelling & Coles 1996 και σχετική συζήτηση στο *The Economist*, 22.11.2008. Για μια θετική προσέγγιση στο 'κίνημα της εναντίωσης' που επικαλείται το δικαίωμα της 'πολιτικής ανυπακοής' προς αποτροπή 'άδικων νόμων' βλ. Πολίτης 2012.

πειτα δημοσκοπήσεις. Στελέχη της εφαρμόζαν ναζιστικά τελετουργικά, οργανώνονταν (παρα)στρατιωτικά, στρέφονταν κατά των μεταναστών και καλλιεργούσαν ένα κλίμα απαξίωσης των δημοκρατικών θεσμών —αυτά έως το φθινόπωρο του 2013, όταν η κυβέρνηση αντέδρασε αποφασιστικά σε εγκληματικές ενέργειες μελών της.

Από ιδεολογική άποψη σημειώνω ότι η Χρυσή Αυγή διαφέρει από τις ακροαριστερές οργανώσεις που διαπνέονται από αντικαπιταλιστική λογική —η οποία όμως επίσης θίγει τους δημοκρατικούς θεσμούς— και στρέφεται κυρίως εναντίον του ‘κατεστημένου’ και των μεταναστών, εκμεταλλευόμενη την αδυναμία του κράτους να αντιμετωπίσει τα κοινωνικά προβλήματα που προκαλεί το μεταναστευτικό κύμα.¹¹ Λόγω της κρίσης πολλαπλασιάζονταν οι ανησυχίες ότι η ελληνική Δημοκρατία μπορεί να έχει την τύχη της Βαϊμάρης.

Εκεί καταλύτης ήταν πράγματι η οικονομική κρίση. Το ιστορικό εν συντομία: με την κρίση του 1929, η βιομηχανική παραγωγή υφίσταται καθίζηση, η ανεργία ξεπερνά το 25% και αρχίζει η ραγδαία άνοδος του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος. Οι κυβερνήσεις λόγω του εκλογικού συστήματος είναι ασταθείς. Το 1933 ο Χίτλερ γίνεται καγκελάριος και αρχίζει η κατεδάφιση των δημοκρατικών θεσμών!

Βεβαίως ουδείς πιστεύει σήμερα ότι είναι δυνατό ακραία μορφώματα όπως η Χρυσή Αυγή να γίνουν εξουσία. *Τείνουμε να εμπιστευόμαστε την ιστορική εμπειρία και την πολιτική λογική.* Υπάρχουν αναμφίβολα ανησυχητικές ομοιότητες με τις γενικότερες οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες της Βαϊμάρης· για παράδειγμα η ανεργία και η αβεβαιότητα ωθούν στα άκρα κυρίως προς τα δεξιά! Οι θεσμοί της χώρας (όπως και της Βαϊμάρης) είναι ασθενείς. Ο πολιτικός και οικονομικός φιλελευθερισμός είναι καχεκτικός.

Εν τούτοις, εκτιμώ ότι οι φόβοι που στηρίζονταν σε ιστορικές συγκρίσεις ήταν υπερβολικοί. Συχνά οι συγκρίσεις αυτές

11. Η σχετική βιβλιογραφία στην Ελλάδα έχει εμπλουτισθεί πολλὰ πλὼς. Βλ. ενδεικτικὰ Χασαπόπουλος 2011.

παραβλέπουν κρίσιμους ιδιαίτερους παράγοντες που οδήγησαν στην κατάρρευση της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Λόγου χάρη έχουν υποτιμηθεί οι επιπτώσεις του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου στα μεσαία στρώματα και σε γαλουχημένους στον εθνικισμό νέους. Ο 'προδομένος' στρατιώτης έπαιξε σημαντικό ρόλο στη μυθολογία της Άκρας Δεξιάς στη Γερμανία, έγραφε ο E. Hobsbawm (1995: κεφ. 4). Υποτιμώνται περαιτέρω ο ιδιαίτερος ρόλος του στρατού και της κρατικής γραφειοκρατίας στη Γερμανία ακόμη και υπό δημοκρατικό καθεστώς, η παρουσία παραστρατιωτικών σωμάτων από απόστρατους [Freikorps], ο χαρακτήρας του γερμανικού Obrigkeitsstaat υπό τον μανδύα της Δημοκρατίας, τα βαθιά ιστορικά άγχη από τη γεωγραφική θέση της χώρας στη μέση της Ευρώπης κ.ά.

Η Χρυσή Αυγή δεν είναι μια επανέκδοση ή αναβίωση του γερμανικού εθνικοσοσιαλισμού, αλλά το πολύ κακέκτυπό του. Σε αντίθεση με τον εθνικοσοσιαλισμό, δεν έχει χαρισματική ηγεσία ούτε τις οργανωτικές ικανότητες που είχαν αναπτυχθεί στη Γερμανία σε περιόδους εκβιομηχάνισης και πολυετούς πολεμικής κινητοποίησης. Δεν έχει καν πρόγραμμα. Στην Ελλάδα, οι ιστορικές μας μνήμες (γερμανική Κατοχή κ.ά.) θέτουν σαφή όρια στην άνοδο μιας οργάνωσης που ως πρόσφατα τουλάχιστον χρησιμοποιούσε ναζιστικά σύμβολα. Επίσης, η ελληνική Άκρα Δεξιά δεν μπορεί να αντλεί δυνάμεις από κάποιο υπαρκτό πρότυπο, όπως συνέβη τον Μεσοπόλεμο στην Ευρώπη, οπότε η άνοδος των Ναζί στην εξουσία πρόσφερε ένα φαινομενικά πετυχημένο προηγούμενο που επηρέασε τις δικτατορίες σε Ισπανία, Ουγγαρία, Ρουμανία, Κροατία και Ελλάδα. Σήμερα στην Ευρώπη οι τύχες συγγενών κομμάτων κυμαίνονται και όπου, σε ηπιότερες λαϊκιστικές μάλλον παρά φασιστικές εκδοχές, εντάσσονται σε κυβερνητικά σχήματα (Ολλανδία, Δανία) κινούνται στο πλαίσιο μιας θεμελιώδους (αν και προσαρμοζόμενης) συναίνεσης. Δεν συγκροτούν πρότυπα για τη Χρυσή Αυγή. Τέλος, η δρομολογημένη αυστηρότερη αντιρατσιστική νομοθεσία θα περιορίσει κατά πάσα πιθανότητα την ικανότητα στελεχών της να εκμεταλλεύονται κενά του νόμου. *Η Ελλάδα, επομένως, δεν είναι Βαϊμάρη. Άλλωστε αυτό επιβεβαίωσε η σκληρή αντίδραση της*

κυβέρνησης και του ευρύτερου δημοκρατικού χώρου που μετά τη δολοφονία του Π. Φύσσα ξεδίπλωσε το νομικό οπλοστάσιο της Δημοκρατίας (άρση βουλευτικής ασυλίας, προφυλάκιση ηγετικών στελεχών, ψήφιση νόμου για τη διακοπή της κρατικής χρηματοδότησης κ.λπ.).

Αποτιμώντας λοιπόν συνολικά την κατάσταση, θεωρώ ότι η ελληνική Δημοκρατία έχει αντοχές που πηγάζουν όχι μόνον από το διεθνές περιβάλλον και την ποιότητα της Ακροδεξιάς, αλλά και από την εμπειρία της δικτατορίας και άλλους παράγοντες. Η μαζική υποστήριξη της Δημοκρατίας παραμένει ισχυρή. Προς το παρόν η άσκηση βίας είναι περιορισμένη, σε σύγκριση με ιστορικά προηγούμενα —λόγου χάρη τους κομματικούς στρατούς της Βαϊμάρης. Το κίνημα των ‘αγανακτισμένων’ σχεδόν εξαφανίσθηκε μετά την απότομη άνησή του το καλοκαίρι του 2011.¹² Επίσης μετά τις διπλές εκλογές του 2012 το πολιτικό κλίμα φάνηκε να ηρεμεί αν και δεν έλειψαν βίαιες αντιδράσεις κατά συγκεκριμένων μέτρων της κυβέρνησης, όπως φερ’ ειπείν στην περίπτωση της εκμετάλλευσης των αποθεμάτων χρυσού στη Χαλκιδική. Η κατάσταση μπορεί να σταθεροποιηθεί περαιτέρω αν ανακοπεί η κατάρρευση της οικονομίας.

Όμως, όσο ισχυρότερη ήταν η παρουσία της Χρυσής Αυγής στην ελληνική Βουλή, τόσο η πολιτική αντιπαράθεση διολίσθαινε σε πρωτογονισμούς. Η Χρυσή Αυγή έτεινε να διατηρεί τις δυνάμεις της ή να τις αυξάνει κάπως και να προκαλεί περισσότερες βίαιες αντιπαραθέσεις εντός και εκτός Κοινοβουλίου. Προκαλούσε ηθικά και παραβίαζε τους νόμους επιχειρώντας επί παραδείγματι να ‘εκκαθαρίσει’ φοιτητικές εστίες από ξένους φοιτητές ή βιαιοπραγώντας εναντίον μεταναστών! Όμως προσέκρουσε σε όρια στις θορυβώδεις πράξεις της, γιατί βρήκε απέναντί της ισχυρούς θεσμούς και πολιτικές δυνάμεις αποφασισμένες να υπερασπίσουν τη Δημοκρατία.

12. Βλ. ανάλυση του Πάσχου Μανδραβέλη στην εφημερίδα *Η Καθημερινή*, 25.11.2013.

Οι ιδέες για τον ρόλο του κράτους

Τέλος, παρατεταμένες κρίσεις ακόμα και σε σταθερές δημοκρατίες επηρεάζουν εκτός άλλων την ψυχολογία και τις πεποιθήσεις των ατόμων. Ότι επηρεάζουν τις αντιλήψεις των οικονομολόγων είναι γνωστό και από την περίπτωση του J.M. Keynes που έγινε η αφετηρία για ένα νέο παράδειγμα πολιτικής —τον κευνσιανισμό. Αλλά εδώ εννοώ τις ευρύτερες και πιο δυσδιάκριτες επιπτώσεις στις πεποιθήσεις των ατόμων για τις δικές τους δυνατότητες ως ατόμων και τον ρόλο του κράτους! Έχει υποστηριχθεί ότι τα άτομα που βιώνουν οικονομικές κρίσεις (ιδίως αν ανήκουν στη γενιά των 18-25 ετών) τείνουν να πιστεύουν ότι η επιτυχία στη ζωή εξαρτάται περισσότερο από την τύχη παρά από την προσπάθεια και να υποστηρίζουν περισσότερο αναδιανεμητικές πολιτικές μέσω κρατικών θεσμών (π.χ. αύξηση των φόρων), αλλά και να τους εμπιστεύονται λιγότερο (Giuliano & Spilimbergo 2009).¹³ Η αντίφαση είναι προφανής αλλά πραγματική. Κατά προέκταση οι αντιλήψεις που διαμορφώνονται σήμερα θα επηρεάσουν το αυριανό ιδεολογικό κλίμα και σε τελευταία ανάλυση τις επιλογές πολιτικής. Οι πεποιθήσεις που τείνουν να παγιωθούν στην κρίση θα δυσκολέψουν τις αναγκαίες συντεταγμένες προσαρμογές στο πρότυπο οικονομίας και κοινωνικού κράτους είτε η Ελλάδα μείνει στην Ευρωζώνη είτε επαναφέρει το εθνικό της νόμισμα.

Στην Ελλάδα σήμερα οι νέοι κυρίως βιώνουν μια παρατεταμένη κρίση που εισήλθε στο 6ο έτος και πιθανόν θα παραταθεί για χρόνια ως προς την απασχόληση. Έχει αρκετή διάρκεια για να επηρεάσει τις πεποιθήσεις της νέας γενιάς κυρίως. Πιθανόν έτσι εξηγείται εν μέρει τουλάχιστον η απήχηση του ΣΥΡΙΖΑ σε αυτή.¹⁴ Ουσιαστικά το πρόγραμμά του αποτελεί μια επανέκδοση της ιδεολογικής παράδοσης της χώρας που εξιδα-

13. Βέβαια υπάρχουν και βαθύτερες, ιστορικά διαμορφωμένες πεποιθήσεις. Βλ. Alesina & Angeletos 2005: 913-935, Benabou & Tirole 2006: 699-746.

14. Βλ. ανάλυση στην εφημερίδα *Ta Nea*, 12-13.05.2012.

νίκησε το κράτος και δαιμονολογούσε την αγορά. Υπενθυμίζω τα πολύ βασικά του προγράμματος: κρατικοποιήσεις ευρείας κλίμακας, μαζικές προσλήψεις στο δημόσιο, επιχορηγήσεις στον λεγόμενο 'κοινωνικό τομέα' παραγωγής υπηρεσιών, ανάκληση περικοπών σε μισθούς και συντάξεις, ανάκληση των μεταρρυθμίσεων στην αγορά εργασίας κ.α.¹⁵ Υποστηρίζω ότι αυτή η υπόσχεση είναι ελκυστική για παράδειγμα για άνεργους και έχει την εύνοια τόσο των ιδεολογικών μας παραδόσεων, τις οποίες συνοψίζουμε στον όρο 'κρατισμός', όσο και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της κοινωνικής δομής, όπως αυτή διαμορφώνεται ιστορικά.¹⁶

Τα κόμματα που στήριζαν το Μνημόνιο II κλήθηκαν με τα 'Μνημόνια' να αφαιρέσουν προνόμια, να καταργήσουν ειδικές ρυθμίσεις προς όφελος συγκεκριμένων ομάδων, να εξαλείψουν αδικίες, να μειώσουν εισοδήματα, να καταργήσουν εξαιρέσεις, να περικόψουν θέσεις εργασίας στο δημόσιο, να ελέγξουν τη σπατάλη (και τις προσόδους) των ανθρώπων τους στον μηχανισμό της υγείας, να κλείσουν τα λεγόμενα 'αναλογιστικά ελλείμματα' του ασφαλιστικού (δηλαδή τις ακάλυπτες υποχρεώσεις) κ.λπ.¹⁷ Στην πράξη αυτή η πολιτική προσαρμογής όμως δεν εφαρμόστηκε με συνέπεια, είχε λάθος προτεραιότητες καθώς έτεινε να αφήνει στο απυρόβλητο τους έχοντες και κατέχοντες, και παρέμεινε εν πολλοίς όμηρος των πελατειακών δικτύων. Στις εκλογές της 6ης Μαΐου 2012 περίπου 70% των εκλογέων ψήφισαν κατά των κομμάτων της προσαρμογής. Στις εκλογές της 17ης Ιουνίου το ποσοστό μειώθηκε, κυρίως λόγω της συσπείρωσης

15. Βλ. Πρόγραμμα με τον τίτλο 'Ανατροπή στην Ελλάδα, Μήνυμα στην Ευρώπη' www.syriza.gr 29.4.2012.

16. Την περιγράφει γλαφυρά αν και χωρίς ικανοποιητικές εμπειρικές αναφορές ο Κ. Τσουκαλάς 2012. Υποστηρίζει ότι η ελληνική οικογένεια λειτούργησε ως 'οιονεί επιχείρηση' στο πλαίσιο της οποίας η μόνιμη απασχόληση ενός τουλάχιστον μέλους στο δημόσιο είχε θεμελιώδη σημασία! Τα πελατειακά πλέγματα διαμεσολαβούσαν ανάμεσα στο 'κράτος' και στις οικογένειες.

17. Βλ. περισσότερα στο Καζάκος 2011.

γύρω από τη Ν.Δ. που θεωρήθηκε ότι εγγυάτο την παραμονή της χώρας στη Ζώνη του Ευρώ, αλλά η πλειοψηφία των κομμάτων που στηρίζουν την πολιτική προσαρμογής στη Βουλή οφείλεται στο εκλογικό σύστημα. Εκτός τούτου προεκλογικά υποσχέθηκαν να επαναδιαπραγματευθούν το ‘Μνημόνιο’.

Με βάση όσα είπαμε για τις πεποιθήσεις είναι πιθανόν ότι η προσαρμογή, όπως προβλέπεται στο Μνημόνιο, δεν θα είναι διατηρήσιμη ακόμα και αν προσωρινά επιτευχθεί. Ουσιαστικά από τα προηγούμενα προκύπτει η πρόβλεψη ότι η χώρα έχει μπροστά της μια ασταθή πολιτική ισορροπία.

3. Κρίση και εκλογικές τύχες των κομμάτων που κυβέρνησαν: οι επιπτώσεις βραχυπρόθεσμα

Σε βραχυχρόνια θεώρηση, είναι προφανές ότι γενικά δημοσιονομική προσαρμογή και (φιλελεύθερες) μεταρρυθμίσεις που υλοποιούνται ή σχεδιάζονται έχουν πολιτικό κόστος και έτσι προκαλούν προβλήματα στις κυβερνήσεις ενώ δίνουν ευκαιρίες στην αντιπολίτευση. Η σχετική εμπειρική έρευνα ασχολήθηκε ως τώρα κυρίως με το πώς κρίσεις ή και μεταρρυθμίσεις επηρεάζουν τις εκλογικές τύχες κυβερνήσεων και αντιπολιτεύσεων είτε σε δικομματικά είτε σε πολυκομματικά συστήματα, ή αν και πώς μια κρίση οδηγεί σε αλλαγή της εφαρμοζόμενης πολιτικής. Εξέτασε επίσης διεξοδικά την πολιτική αστάθεια που μπορεί να προκαλείται (π.χ. βραχύβιες κυβερνήσεις με μεταβαλλόμενη σύνθεση) και τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει μια πολιτική προσανατολισμένη στη σταθεροποίηση της οικονομίας και σε μεταρρυθμίσεις φιλελεύθερου χαρακτήρα. Σύμφωνα με την επικρατούσα υπόθεση οι ψηφοφόροι τιμωρούν με την ψήφο τους τα κόμματα που κυβερνούν ανεξάρτητα από τον ιδεολογικό τους προσανατολισμό —αριστερό ή δεξιό— όταν η οικονομία διολισθαίνει σε ύφεση ή βαθύτερη κρίση. Οι ψηφοφόροι τα θεωρούν υπόλογα για τις κακές οικονομικές επιδόσεις ανεξάρτητα από τις ιδέες τους. Το ίδιο ισχύει στις περιπτώσεις εφαρμογής πολιτικών λιτότητας ή και μεταρρυθμίσεων.

Γενικά, η πρόσφατη ευρωπαϊκή εμπειρία διαψεύδει τρόπον τινά την υπόθεση Alesina ότι οι ψηφοφόροι μπορεί να επιβραβεύουν τέτοιες πολιτικές σταθεροποίησης της οικονομίας (ακόμα και όταν αυτές περιλαμβάνουν το κατάλληλο για την οικονομική ανάκαμψη μίγμα μέτρων) (Alesina, Perotti & Tavares 1998: 7).¹⁸ Στην Πορτογαλία και στην Ισπανία οι σοσιαλιστικές κυβερνήσεις αντικαταστάθηκαν από συντηρητικές μετά από εκλογές. Στην Ολλανδία, όπου οι απαιτούμενες προσαρμογές είναι πολύ μικρότερες από εκείνες της Ισπανίας, της Πορτογαλίας και της Ελλάδας, προκλήθηκε κυβερνητική κρίση και η κυβέρνηση παραιτήθηκε όταν επιχείρησε να μειώσει το έλλειμμα από 4,6% σε 3% του ΑΕΠ το 2013. Στην Τσεχία κομματικές ανακατατάξεις (διάσπαση του Κόμματος Δημοσίων Υποθέσεων, VV) κλόνισαν την κυβέρνηση συνασπισμού τριών κομμάτων.¹⁹ Στη Γαλλία οι σοσιαλιστές κέρδισαν τις προεδρικές εκλογές με ένα πρόγραμμα που στρεφόταν κατά της πολιτικής λιτότητας του Ν. Σαρκοζί. Συνολικά από το 2010, όταν ξέσπασε η κρίση της Ευρωζώνης, εννέα από τους 17 ηγέτες των χωρών-μελών της αποβλήθηκαν από πρωθυπουργικούς ή προεδρικούς θώκους.²⁰

Κατά κανόνα λοιπόν κυβερνήσεις που επιχείρησαν να εφαρμόσουν έστω και διστακτικά πολιτικές προσαρμογής σύμφωνες με την ευρωπαϊκή συναίνεση των τελευταίων ετών και ταυτόχρονα είδαν την οικονομία τους να σημειώνει αρνητικούς ρυθμούς μεγέθυνσης, τιμωρήθηκαν από τους εκλογείς. Επίσης η ευρωπαϊκή εμπειρία δείχνει ότι δημοσιονομικές προσαρμογές με ή χωρίς μεταρρυθμίσεις οδηγούν όχι μόνο σε απώλεια της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας αλλά και σε αλλαγές στην κομματική σύνθεση των κυβερνήσεων και του κοινοβουλίου και στην εμφάνιση νέων κομμάτων.

Στην Ελλάδα, το ΠΑΣΟΚ και η ΝΔ που υποστήριξαν την πολιτική προσαρμογής (η ΝΔ καθαρά μετά τον Οκτώβριο 2011)

18. Βλ. επίσης Alesina 2010.

19. Βλ. *The Economist*, 28.04.2012.

20. Για μια συνολική εξέταση των εκλογικών αποτελεσμάτων την περίοδο Ιανουαρίου 2008-Ιουλίου 2012 βλ. Magalhaes 2012.

υπέστησαν βαριές εκλογικές απώλειες, ενώ κέρδισαν τα νέα και παλαιά κόμματα που αντιτάχθηκαν στην πολιτική αυτή (βλ. Πίνακας 1). Επίσης σημειώθηκε απότομη αύξηση του ποσοστού αποχής των ψηφοφόρων. Το μεγαλύτερο εκλογικό κόστος είχε το ΠΑΣΟΚ που στις δημοσκοπήσεις του 2013 εμφανίζει ακόμη χειρότερες επιδόσεις σε σύγκριση με τις εκλογές του Ιουνίου 2012 (βλ. Πίνακας 1). Μπορούμε να δεχθούμε έναν συνδυασμό υποθέσεων για να εξηγήσουμε την κατάρρευσή του: ότι οι ψηφοφόροι (του) το θεώρησαν κυρίως υπεύθυνο για την κρίση (πρόκειται για την αναδρομική ψήφο [*retrospective voting*], τη συμπεριφορά των εκλογέων που τιμωρεί ή ανταμείβει ένα κόμμα για όσα έκανε ή δεν έκανε), κατά προέκταση, μετά το 2011, ανίκανο να τη διαχειρισθεί (αμφισβήτηση της επάρκειας), ενώ εκτίμησαν ότι εγκατέλειψε την (υποτιθέμενη πάντως) προτεραιότητα του να φροντίζει το κοινωνικό κράτος ('*ιδεολογία*').²¹

Ευρύτερες ανακατατάξεις στον ελληνικό κομματικό χάρτη

Από την άνοιξη του 2010 είχαν ενταθεί οι φυγόκεντρες δυνάμεις στο εσωτερικό των κομμάτων. Έχει σημασία να ανακαλέσουμε στη μνήμη τις ανακατατάξεις στο κομματικό πεδίο. Το πρώτο και αυτοδύναμο κόμμα που προέκυψε από τις εκλογές του Οκτωβρίου 2009, είδε τελικά ως τον Μάρτιο του 2012 να μειώνεται η κοινοβουλευτική του δύναμη από 160 σε μόλις 129 βουλευτές, καθώς στο μεταξύ μερικοί διαγράφηκαν και άλλοι ανεξαρτητοποιήθηκαν. Εξ αυτών οι περισσότεροι ή μετακινήθηκαν σε άλλα σχήματα ή ίδρυσαν νέα, όπως οι Λούκα Κατσέλη και Χ. Καστανίδης που ίδρυσαν την 'Κοινωνική Συμμαχία'. Τα εκλογικά αποτελέσματα του Μαΐου και του Ιουνίου 2012 ήταν ακόμη πιο απογοητευτικά για το ΠΑΣΟΚ. Έκτοτε οι φυγόκεντρες δυνάμεις εκδηλώθηκαν με την απόσχιση και άλλων προβεβλημένων στελεχών και τη δημιουργία νέων σχημάτων ('*Νέα Ελλάδα*', '*Δυναμική Ελλάδα*', '*Δίκτυο*' κ.ά.).

21. Βλ. σχετικά και ανάμεσα σε πολλά άλλα στο ίδιο.

Πίνακας 1. Εκλογικά αποτελέσματα 2000-2012
(ποσοστό % ψήφων στην επικράτεια. Κόμματα που εισήλθαν
στη Βουλή ή είχαν κοινοβουλευτική εκπροσώπηση
μετά από αποχώρηση βουλευτών)*

	2000	2004	2007	2009	05.2012	06.2012	2013***
ΝΔ	42,74	45,36	41,84	33,47	18,5	29,66	24,9
ΠΑΣΟΚ	43,79	40,55	38,10	43,92	13,18	12,28	5,8
ΚΚΕ	5,52	5,90	8,15	7,54	8,48	4,5	5,1
ΣΥΡΙΖΑ	3,20	3,26**	5,04	4,60	16,78	26,89	22,1
ΔΗΜ.ΑΡ					6,11	6,26	4,1
ΑΝ.ΕΛ					10,60	7,51	5,2
Χρυσή Αυγή					6,97	6,92	11,0
ΛΑΟΣ			3,80	5,63	2,90	1,57	
Οικολ.- Πράσινοι					2,99	0,88	1,6
Δημ. Συμμαχία					2,55		
Νέα Ελλάδα							2,2
Σχέδιο Β- Αλαβάνος							2,0

* Ο αριθμός των μικρότερων κομμάτων, που κατά κανόνα δεν ξεπέρασαν το 1%, είναι πολλαπλάσιος του αριθμού εκείνων που πέρασαν το εκλογικό όριο. Επί παραδείγματι το 2004 συμμετείχαν άλλα 13 εκτός των 4 που εξέλεξαν βουλευτές. Το 2000 ήταν περισσότερα από 20, καθένα εκ των οποίων απέσπασε κάτω από 0,5% των ψήφων, με εξαίρεση το ΔΗΚΚΙ που έφθασε το 2,69%. Τον Μάιο 2012 συμμετείχαν 32 κόμματα στις εκλογές, εκ των οποίων 7 αντιπροσωπεύονται στη Βουλή. Ο πίνακας περιλαμβάνει και τρία κόμματα που πλησίασαν το 3% στις εκλογές του Μαΐου 2012.

** ΣΥΝ

*** Δημοσκόπηση της Alco, Μάιος 2013.

Η Ντόρα Μπακογιάννη, την οποία διέγραψε η ΝΔ όταν υποστήριξε το πρώτο Μνημόνιο, ίδρυσε τη ‘Δημοκρατική Συμμαχία’ με φιλελεύθερο πρόγραμμα· μετά την εκλογική αποτυχία του Μαΐου 2012 επανήλθε στη ΝΔ. Όταν τον Νοέμβριο 2011 η ΝΔ συμφώνησε με το δεύτερο Μνημόνιο, οι διαρροές από τη ΝΔ πήραν διαστάσεις, αφού αρκετοί βουλευτές αναζητούσαν διέξοδο για πολιτική επιβίωση μπροστά στη διογκούμενη κοινωνική αναταραχή και μαζική απόρριψη της οικονομικής πολιτικής και των μεταρρυθμίσεων. Μετά τη στροφή της ΝΔ προστέθηκαν κινήσεις προς τα δεξιά της με σπουδαιότερη την κίνηση Ανεξάρτητοι Έλληνες υπό τον Π. Καμμένο —ένα εμφανώς αντι-εστάμπλισμεντ κόμμα που όμως δεν έχει σταθεροποιηθεί, καθώς βουλευτές του το εγκατέλειψαν στη συνέχεια για να ιδρύσουν δικό τους (‘Νέα Μέρα’). Το 2013, άλλος βουλευτής της ΝΔ ανακοίνωσε τη δημιουργία δικού του (‘χριστιανοδημοκρατικού’) κόμματος.

Ο ΛΑΟΣ, που ως τον Οκτώβριο αποτελούσε το κύριο κόμμα στα δεξιά της ΝΔ με ακροδεξιές τάσεις (τις οποίες προσπαθούσε ως τότε να ελέγξει για να βελτιώσει την εικόνα του ως υπεύθυνου κόμματος), είδε να εκτοπίζεται από νέους και παλαιούς σχηματισμούς του χώρου που αντιπροσώπευαν ακόμα πιο ακραίες θέσεις. Μετά τον Οκτώβριο του 2011 ο ΛΑΟΣ έχανε έδαφος προς όφελος της Χρυσής Αυγής ενώ αντιμετώπιζε την απειλή των Ανεξαρτήτων Ελλήνων. Τελικά δεν κατάφερε να περάσει το κατώφλι του 3% για να εισέλθει στη Βουλή.

Τέλος, από τον ΣΥΡΙΖΑ αποχώρησαν τον Μάρτιο 2010 βουλευτές και στελέχη που ίδρυσαν ένα νέο κόμμα, τη Δημοκρατική Αριστερά, υπό τον Φώτη Κουβέλη, δίνοντας έτσι συνέχεια σε σειρά αποστασιοποιήσεων προβεβλημένων στελεχών της Αριστεράς (‘Σχέδιο Β’) και εντάσεων που σημάδευαν από καιρό την πορεία του κόμματος. Στις τρέχουσες προσπάθειες ανασύνταξης του ΣΥΡΙΖΑ αναφερόμαστε πιο κάτω.

Γενικά δεν έλειψαν οι εκπλήξεις στις κομματικές μεταμορφώσεις ή ανακατατάξεις, που επιβεβαίωναν ότι η εκλογή ή επανεκλογή παραμένει ισχυρό κίνητρο και επηρεάζει τη συμπεριφορά των πολιτικών. Ολόκληρο το πολιτικό πεδίο μετατράπηκε σε κινούμενη άμμο.

Εκτός των κομμάτων που συμμετείχαν στις εκλογές με κάποια πιθανότητα να πετύχουν ή πλησιάσουν το 3% του εκλογικού νόμου και να αντιπροσωπευθούν στη Βουλή, είχαν επίσης δημιουργηθεί δεκάδες κινήσεις, πρωτοβουλίες ή όμιλοι, συχνά με σημαντικό αριθμό 'μελών', αξιοποιώντας τις δυνατότητες επικοινωνίας μέσω του διαδικτύου για να αποκτήσουν 'φωνή'. Ο ρόλος τους δεν πρέπει να υποτιμηθεί. Είχαν αντιμνημονιακή (= αντι-μεταρρυθμιστική), αντι-ελιτίστικη αιχμή δεξιάς ή αριστερής κοπής.²² Τον χώρο αυτό χαρακτηρίζει μεγάλη ρευστότητα. Οι διάφορες 'λέσχες' ψάχνουν ή αντανακλούν ιδιαίτερες ιδεολογικές ταυτότητες και ίσως αυτό είναι το μεγαλύτερο εμπόδιο για τη συσπείρωσή τους σε ένα κίνημα με πιθανότητες εκλογικής επιτυχίας. Σύμφωνα με μια πηγή αντιπροσώπευαν σημαντικό ποσοστό των πολιτών, αλλά αδυνατούσαν να συμπράξουν εκλογικά.²³ Σε αυτές πρέπει να προστεθούν κινήσεις σε ευνοημένους χώρους που οραματίζονται μια 'νέα Κεντροαριστερά' αν και προέρχονται από την παλαιά και μέλη τους εργάστηκαν για αυτή.²⁴

Συνολικά σύμφωνα με τις δηλώσεις στον Άρειο Πάγο στις εκλογές μετείχαν 32 κόμματα. Στη Βουλή αντιπροσωπεύθηκαν 7 (που στο μεταξύ αυξήθηκαν σε 9) ενώ κανένα από τα μεγάλα κατάφερε να έχει την πλειοψηφία των βουλευτών. Αλλά, όπως σημειώσαμε, οι πραγματικές διαφοροποιήσεις στην ελληνική κοινωνία είναι πολύ περισσότερες από τις κοινοβουλευτικές.²⁵ Πιθανόν με απλή αναλογική (και κρατική χρηματοδότηση) η κλίμακα της πολυδιάσπασης θα ήταν μεγαλύτερη.

Η δημιουργία νέων κομμάτων με αποχωρήσεις από τα παλαιά ή με την εμφάνιση νέων ηγετών δεν είναι φαινόμενο της κρίσης. Αλλά οι πρότερες διασπάσεις δεν είχαν καταφέρει να

22. Βλ. www.inews.gr από 10.04.2012 κ.α.

23. Βλ. eurymaxosseretis@gmail.com, 12.04.2012

24. Σε αυτές ανήκουν οι 'Κοινωνικός Σύνδεσμος', 'Μπροστά', 'Νέοι Μεταρρυθμιστές', 'Π80', 'Πρωτοβουλία Β' και 'Πολιτεία 2012'. Βλ. *Το Βήμα* 27.05.2012.

25. Π.χ. Ο ΣΥΡΙΖΑ αποτελείται από 12 'συνιστώσες'.

αποτρέψουν την κυριαρχία ενός κόμματος και τη δημιουργία μονοκομματικών κυβερνήσεων. Στη δεκαετία 2000-2010 ο δικομματισμός είχε επιδείξει εξαιρετική αντοχή, μολοντί σε απόλυτους αριθμούς ο αριθμός των ψήφων που πήραν τα δύο κόμματα υποχωρούσε και η παλαιά ομοιογένεια των δύο μεγάλων κομμάτων που διαδέχονταν το ένα το άλλο στην κυβέρνηση δοκιμαζόταν προϊόντος του χρόνου. Οι διαδικασίες κατακερματισμού του πολιτικού τοπίου επιταχύνθηκαν στην κρίση.

Ας σημειωθεί ότι οι ανακατατάξεις της τελευταίας διετίας που σκιαγραφήσαμε συνέβησαν ενώ οι επίσημοι θεσμοί της χώρας δεν εννοούσαν τη πολυδιάσπαση. Λόγου χάρη το εκλογικό σύστημα πριν από και μετά την τελευταία τροποποίησή του πριμοδοτούσε το πρώτο κόμμα.²⁶ Επίσης τα σπουδαιότερα ΜΜΕ στήριζαν τα κόμματα εξουσίας εκ των πραγμάτων ακόμα και όταν έδιναν κάποιο χώρο σε μικρότερες ομάδες (όπως ο ΣΚΑΪ στη 'Δημοκρατική Συμμαχία' της Ντόρας Μπακογιάννη). Οι κανόνες για τη χρηματοδότηση επέτρεπαν στα μεγάλα κόμματα να αντλούν από το κρατικό ταμείο σημαντικούς πόρους για τη λειτουργία των μηχανισμών τους και τις ανάγκες των εκλογών, πέρα από τις υπόγειες συναλλαγές των κομμάτων ή στελεχών τους μεμονωμένα με πάσης φύσης χρηματοδότες (υποβρύχια κ.λπ.). Επιπλέον ειδικά το ΠΑΣΟΚ κατείχε ως τον Ιούνιο 2012 τα περισσότερα υπουργεία, μέσω των οποίων μπορούσε να τακτοποιεί πάσης φύσεως πελατειακά γραμμάτια (όπως έδειξαν οι τροπολογίες της τελευταίας στιγμής σε πολυνομοσχέδιο πριν από τις εκλογές).

26. Ο νόμος 3281/2004, μεταξύ άλλων, πριμοδοτούσε το πρώτο κόμμα με 40 έδρες στη Βουλή. Με τον νόμο 3636/2008 η πριμοδότηση αυξήθηκε στις 50. Και οι δύο είχαν σχεδιασθεί με βάση την υπόθεση ότι τα δύο μεγάλα κόμματα εξασφαλίζουν τη συνήθη μεγάλη υποστήριξη των εκλογέων. Αλλά για να επιτύχουν αυτοδυναμία το ένα από τα δύο θα έπρεπε να εξασφαλίσει μεγάλο ποσοστό ψήφων (κοντά στο 40%). Ο στόχος ήταν να δοθεί στο πρώτο κόμμα η δυνατότητα να σχηματίσει αυτοδύναμη κυβέρνηση. Στις εκλογές του 2012 έγινε νωρίς φανερό από τις δημοσκοπήσεις ότι κανένα κόμμα δεν θα εξασφάλιζε το απαραίτητο ποσοστό ψήφων για την αυτοδυναμία.

Ο κατακερματισμός του κομματικού τοπίου και ειδικά η διάσπαση μεγάλων κατεστημένων κομματικών σχηματισμών ή η μείωση της επιρροής τους είναι μια ευρύτερη τάση που παρατηρούμε σε όλη την Ευρώπη. Στην Ολλανδία λόγω χάρη τα τρία κόμματα, των Χριστιανοδημοκρατών, Σοσιαλδημοκρατών και Φιλελευθέρων, που αποσπούσαν 80% των ψηφοφόρων, σήμερα αντιπροσωπεύουν περίπου τους μισούς!²⁷

Αυτή η ευρύτερη τάση οφείλεται σε πολλούς παράγοντες. Στον παράγοντα κρίση πρέπει να προσθέσουμε τις προγραμματικές και ιδεολογικές συγκλίσεις μεταξύ των λεγόμενων ‘συστημικών’ κομμάτων, που ενεργοποιούν φυγόκεντρες δυνάμεις στα άκρα τους, και την επιθυμία πολλών για μεγαλύτερη συμμετοχή στις πολιτικές διαδικασίες με υπέρβαση αρχηγικών δομών και καλύτερη πολιτική (όπως την αντιλαμβάνονται). Η αμφισβήτηση των συστημικών κομμάτων ευνοείται από τις νέες τεχνολογίες. Τα ‘κοινωνικά μέσα’ [social media] έπαιξαν ρόλο, σε μια εποχή που τα παραδοσιακά ΜΜΕ έτειναν να απαξιωθούν για διάφορους λόγους, και έγιναν σχεδόν ισότιμοι παίχτες: διευκόλυναν τον σχηματισμό νέων κινήσεων, δίνοντας ‘φωνή’ σε πολλούς, ενώ στα παραδοσιακά μέσα υπεραντιπροσωπεύονταν (ως τώρα) μεγάλα κόμματα. Είναι για παράδειγμα πιθανόν η απήχηση που είχαν αρχικά οι Ανεξάρτητοι Έλληνες του Π. Καμμένου να οφειλόταν και στη διάδοση των διαμαρτυριών του από το διαδίκτυο. Έπεσαν βέβαια σε πρόσφορο έδαφος, σε έναν κόσμο που βαθμιαία στρεφόταν κατά του κατεστημένου ή αυτού που θεωρούσε κατεστημένο —έναν κλειστό κύκλο αξιωματούχων που υπηρέτησε ξένα συμφέροντα, εκμεταλλεύθηκε ιδιοτελώς τις δημόσιες θέσεις και χρησιμοποίησε τους θεσμούς για να αυτοπροστατευθεί. Το ίδιο συνέβη με τη Χρυσή Αυγή. Γενικά το διαδίκτυο διευκολύνει τη διάδοση λαϊκιστικών μηνυμάτων (στα οποία αναφερθήκαμε ήδη) καθώς οι πληροφορίες που διακινούνται εκεί συχνά δεν προέρχονται από ορθολογικές επεξεργασίες, είναι ελάχιστα ελέγξιμες, εκφράζουν θυμό και έχουν καταγγελλτικό χαρακτήρα.

27. *The Economist*, 28.04.2012.

Επιστρέφουμε στην ελληνική περίπτωση με το ερώτημα αν ο πολυκομματισμός που αποκλείει πλέον μονοκομματικές κυβερνήσεις θα αποδειχθεί μονιμότερο φαινόμενο.

Μακροχρόνια, δεν αποκλείεται να ενδυναμωθούν οι τάσεις συγκέντρωσης δυνάμεων και να διαμορφωθεί ένα νέο πολιτικό τοπίο στα συντρίμια του παλαιού. Ενδείξεις προς τούτο υπάρχουν. Τέτοια είναι η προσπάθεια του ΣΥΡΙΖΑ να μετασχηματισθεί σε κανονικό (ενιαίο) κόμμα εγκαταλείποντας το μοντέλο της χαλαρής ‘συνομοσπονδίας’ αυτόνομων ‘συνιστωσών’. Μια άλλη ένδειξη είναι η επιδίωξη ευρύτερης συσπείρωσης δυνάμεων στη ΝΔ με την επανένταξη στελεχών από ANEL, ‘Νέα Μέρα’, ΛΑΟΣ και την προσέλκυση ψηφοφόρων από χώρους εκτός του κόμματος.

Στο σημείο αυτό προσφέρεται η σύγκριση με όσα συνέβησαν στη δεκαετία του 1950.²⁸ Στις εκλογές του 1950 τα μεγάλα κόμματα (οι Φιλελεύθεροι και το Λαϊκό) βλέπουν τα εκλογικά ποσοστά τους να συρρικνώνονται δραματικά ενώ ανέρχεται η ΕΠΕΚ, ως κόμμα της μη κομμουνιστικής Αριστεράς, και 12 μικρότεροι σχηματισμοί αγωνίζονται για την είσοδο στη Βουλή. Οι εκλογές επαναλαμβάνονται το 1951, αλλά το σκηνικό δεν αλλάζει. Στη συνέχεια όμως και υπό την επίδραση ενός νέου εκλογικού συστήματος η Κεντροδεξιά συσπειρώνεται στον Ελληνικό Συναγερμό (που θα μετασχηματισθεί σε ΕΡΕ αργότερα) ενώ η συσπείρωση της Κεντροαριστεράς θα αργήσει μεν ως τον σχηματισμό της Ενώσεως Κέντρου, αλλά πάντως θα έλθει.

Επομένως δεν μπορούμε να προβλέψουμε το μέλλον των ανακατατάξεων στο κομματικό τοπίο, αν δηλαδή θα αποδειχθούν σε μεσο- ή μακρο-χρόνια οπτική ως ένα συγκυριακό φαινόμενο που οφειλόταν στην κρίση ή θα υπάρξουν νέες συσπειρώσεις μετά από μια μεταβατική περίοδο.

28. Για τις λεπτομέρειες βλ. Νικολακόπουλος 2003.

4. Νέος ‘διχασμός’ και ενδοπαραταξιακή κινητικότητα

Στην Ελλάδα έχουμε να κάνουμε με ένα φαινομενικά παράδοξο: ενώ διασπώνται τα κόμματα και πολλαπλασιάζονται οι προτιμήσεις των ψηφοφόρων, αναδύεται ένας νέος διχασμός. Επομένως συζητώντας για τον κατακερματισμό των κομμάτων δεν πρέπει να χάνουμε το δάσος βλέποντας τα δένδρα. Γιατί ναι μεν αυξήθηκε ο αριθμός των κομμάτων και ναι μεν τα μεγάλα κόμματα έχασαν τμήματα της βάσης τους, αλλά δεν πρέπει να παραβλέψουμε ότι ουσιαστικά όλο αυτό το φαινομενικά άναρχο τοπίο έχει δομή: παρά τις αποχρώσεις και αποκλίσεις σε διάφορα θέματα τα κόμματα εντάσσονται σε ένα από τα δύο μεγάλα στρατόπεδα: το μνημονιακό και το αντι-μνημονιακό ή ορθότερα το μεταρρυθμιστικό και το αντιμεταρρυθμιστικό.

Οι μετακινήσεις που έγιναν υπάκουαν εν μέρει στη λογική του παλαιού σχήματος Αριστερά-Δεξιά με την εξής έννοια: πολλές μετακινήσεις στελεχών και ψηφοφόρων ήταν ενδοπαραταξιακές, δηλαδή εντός των συμβατικά οριζόμενων Κεντροαριστεράς και Κεντροδεξιάς. Το φαινόμενο ονομάζουμε παραταξιακή νομιμοφροσύνη και δείχνει πολλά —ανάμεσα σε άλλα τη δύναμη των ιδεών και των παραδοσιακών δεσμών. Με άλλα λόγια, δεν υπήρξαν μείζονες ιδεολογικές μετατοπίσεις μεταξύ των παρατάξεων! Για παράδειγμα μέρος των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ πήγε κατά πάσα πιθανότητα στη Δημοκρατική Αριστερά, παρέμεινε δηλαδή εντός του ευρύτερου δημοκρατικού κεντροαριστερού χώρου (εκτός ΚΚΕ), ένα μεγαλύτερο κατευθύνθηκε προς το ΣΥΡΙΖΑ. Κατά κανόνα, οι κεντροαριστεροί ψηφοφόροι εξακολούθησαν ως τώρα να αυτοτοποθετούνται στην Κεντροαριστερά. Επίσης, η ΝΔ έχανε ψηφοφόρους που ακολουθούσαν τους Ανεξάρτητους Έλληνες, παρέμεναν δηλαδή εντός της ευρύτερης Κεντροδεξιάς. Στην άκρη, η Χρυσή Αυγή αποσπούσε ψήφους από τον ΛΑΟΣ.

Ο νέος ‘διχασμός’ δεν αναίρεσε μεν, αλλά και δεν συνέπεσε με το παλαιό σχήμα (Κεντρο)Δεξιά-(Κεντρο)Αριστερά. Στον συνασπισμό υπεράσπισης της πολιτικής προσαρμογής (μνημο-

νιακό μέτωπο) συμμετέχουν το ΠΑΣΟΚ, η ΝΔ, η ΔΗΜΑΡ και μερικοί μικρότεροι σχηματισμοί φιλελεύθερου χαρακτήρα. Στον συνασπισμό αποτροπής (αντιμνημονιακό μέτωπο) συμμετέχουν όλα τα κόμματα της Αριστεράς (ΚΚΕ και ΣΥΡΙΖΑ) μαζί με τμήματα της Δεξιάς (ΑΝΕΛ) και η ακροδεξιά Χρυσή Αυγή. Βέβαια, υπάρχουν ευμεγέθεις ρωγμές στο μνημονιακό και μεγαλύτερες στο αντιμνημονιακό μέτωπο —τα κοινά σημεία της κάθε απ΄ζέντας δεν πρέπει να μας εμποδίζουν να βλέπουμε τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις.

5. Σταθερότητα και αποτελεσματικότητα στη διακυβέρνηση

Τα ερωτήματα που ανακύπτουν από την εξέλιξη που σκιαγραφήσαμε είναι πολλά. Εδώ θα σταθούμε στο εξής: ποιες συνέπειες θα έχουν ο κατακερματισμός του κομματικού τοπίου και η συγκρότηση κυβερνήσεων συνασπισμού για τη σταθερότητα και αποτελεσματικότητα των κυβερνήσεων; Πώς και με ποια αποτελέσματα θα κυβερνηθεί η χώρα μετά τις αναδιατάξεις στον κομματικό χάρτη; Βέβαια, ο δικομματισμός απέτυχε, αλλά ο κατακερματισμός (αν δεν αναιρεθεί τελικά μέσω νέων συσπειρώσεων) θα φέρει καλύτερα αποτελέσματα;

Γενικά, η ακαδημαϊκή έρευνα τείνει να δεχθεί ότι οι μονοκομματικές κυβερνήσεις είναι σταθερότερες (Mueller 1997). Η αστάθεια και οι ευμετάβλητες συμμαχίες επιτείνουν τα προβλήματα αποτελεσματικότητας — στην ελληνική περίπτωση τα προβλήματα διαχείρισης της κρίσης και εφαρμογής μεταρρυθμίσεων. Την υπόθεση της αστάθειας πολυκομματικών κυβερνήσεων επιβεβαιώνει ως έναν βαθμό η παλαιότερη εμπειρία της Ιταλίας με πολυκομματικές κυβερνήσεις, της 4ης Γαλλικής Δημοκρατίας και οπωσδήποτε της Ελλάδας. Όμως στην Αυστρία και στη Γερμανία κυβερνήσεις συνασπισμού κομμάτων κατάφεραν υψηλό βαθμό σταθερότητας.

Τη σταθερότητα των κυβερνήσεων επηρεάζουν πολλοί άλλοι παράγοντες εκτός του εκλογικού συστήματος και της ίδιας της

σύνθεσής τους. Ίσως ο σημαντικότερος από αυτούς είναι η φύση του κοινωνικού κεφαλαίου και των με αυτό συνυφασμένων πολιτικών παραδόσεων.²⁹ Κατά τη γνώμη μου, σε χώρες μη εμπιστοσύνης όπως είναι η Ελλάδα, όπου εκτός άλλων επικρατούν πελατειακές παραδόσεις, οικογενειακοί δεσμοί και θεσμική ακαταστασία, κυβερνήσεις συνασπισμού είναι ασταθέστερες από εκείνες χωρών εμπιστοσύνης. Η υπόθεση αυτή μπορεί να διατυπωθεί και με την ορολογία του Γ. Τσεμπελή (2008): σε έναν πολυκομματικό σχηματισμό αυξάνεται απλώς ο αριθμός των δυνητικά αρνησίκυρων παικτών [veto players] που μπορούν να παίξουν τυπικά ή άτυπα ρόλο και, ταυτόχρονα, δυσκολεύονται να συνεργασθούν.

Γενικότερα σε κοινωνίες όπως η ελληνική, η εμπιστοσύνη μεταξύ των ατόμων συρρικνώνεται μόλις περάσουν το κατώφλι της οικογένειας. Η εμπειρική έρευνα έχει δείξει ότι σε χώρες με χαμηλά επίπεδα εμπιστοσύνης εκτός οικογένειας οι πολίτες είναι συγκριτικά λιγότερο καλά πληροφορημένοι, η κυβέρνηση έχει περισσότερες δυσκολίες να πείσει για την αναγκαιότητα μεταρρυθμίσεων, δεν υπάρχει διάθεση για συνεργασία μεταξύ κοινωνικών ομάδων, κομμάτων και πολιτών, ενώ είναι μειωμένη η προθυμία των πολιτών για τυχόν αναγκαίες θυσίες και το ενδιαφέρον τους για το γενικό καλό. Η χαμηλή ικανότητα συνεργασίας επηρεάζει αρνητικά τη λειτουργία της γραφειοκρατίας, καθώς και τις σχέσεις της με τους πολιτικούς, ενώ αυξάνει συνεχώς το κόστος εποπτείας των διαφόρων τμημάτων της. Κατά προέκταση αυξάνει το κόστος εφαρμογής ορθών πολιτικών (Boix & Posner 1998: 686-693).³⁰

Αστάθεια και ευμετάβλητες συμμαχίες σε ένα πλαίσιο μη εμπιστοσύνης διογκώνουν τα προβλήματα αναποτελεσματικότητας πολυκομματικών κυβερνήσεων. Η ιστορική εμπειρία της

29. Βλ. αποσαφήνιση της έννοιας στο Πετράκης 2010: 29επ.

30. Για μια βατή ανάλυση των προβλημάτων της δημόσιας διοίκησης στην Ελλάδα που προκύπτουν από το διαθέσιμο 'κοινωνικό κεφάλαιο' με πολλά παραδείγματα που μιλούν από μόνα τους βλ. Παπούλιας & Τσούκας 1998: 89 κ.α.

χώρας (1950-1952, 1989-1990) μας προειδοποιεί για αυτό. Η ικανότητα των συμμαχικών κυβερνήσεων να εφαρμόσουν συνεκτικές και μακρόπνοες πολιτικές ήταν περιορισμένη. Οι εταίροι εξαντλήθηκαν σε τρέχουσα διαχείριση των δημοσίων υποθέσεων, έτειναν να ικανοποιούν ή να υπερασπίζονται τις μερίδες του πληθυσμού στις οποίες απευθύνονταν ή οργανωμένα συμφέροντα, για να διατηρήσουν τουλάχιστον την εκλογική τους στήριξη, και να κάνουν κινήσεις τακτικής ιδίως σε περίοδο οικονομικής δυσπραγίας. Σχεδίαζαν με βάση τις επόμενες συμμαχίες ή εκλογές.

Κατά την προεκλογική εκστρατεία και τις διαβουλεύσεις μετά τις εκλογές της 6ης Μαΐου 2012 για τον σχηματισμό κυβέρνησης αναδείχθηκαν οι δυσκολίες συνεργασίας πολλών κομμάτων για τον σκοπό αυτόν.³¹ Η ΝΔ και το ΠΑΣΟΚ, που είχαν στηρίξει ως το τέλος την πολιτική προσαρμογής (Μνημόνιο II), δεν εξασφάλισαν μαζί την πλειοψηφία των εδρών στη Βουλή, ενώ η ΔΗΜΑΡ αρνήθηκε να στηρίξει ή να συμμετάσχει σε κυβέρνηση με αυτούς· τελικώς δεν κατέστη δυνατός ο σχηματισμός κυβέρνησης με οποιονδήποτε συνδυασμό κομμάτων.

Από την άλλη μεριά, στη Βουλή που προήλθε από τις εκλογές της 6ης Μαΐου πλειοψήφησαν μεν τα κόμματα που απέρριπταν (και απορρίπτουν) το Μνημόνιο II και τη δανειακή σύμβαση, αυτά όμως δεν είχαν πολλά άλλα κοινά προγραμματικά σημεία. Η Βουλή που προέκυψε σε εκείνες τις εκλογές ήταν βραχύβια. Κανένα κυβερνητικό σχήμα δεν αποδείχθηκε ικανό να εξασφαλίσει πλειοψηφία (ή έστω ανοχή). Η ιστορία του 1950 και 1951 φάνηκε να επαναλαμβάνεται.

Έτσι η χώρα οδηγήθηκε σε νέες εκλογές, στις 17 Ιουνίου 2012. Τη φορά τούτη όμως κατέστη δυνατό να σχηματισθεί μια τρικομματική κυβέρνηση ΝΔ, ΠΑΣΟΚ, ΔΗΜΑΡ. Στο κομματικό τοπίο διαμορφώθηκε μια εντελώς νέα κατάσταση με την ανάκαμψη της ΝΔ και τη σταθεροποίηση των υψηλών ποσοστών ψήφων του ΣΥΡΙΖΑ.

31. Παραπέμπω σχετικά στα πρακτικά των συναντήσεων των αρχηγών των κομμάτων με τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας.

Τον Αύγουστο του 2012 υπήρχαν αμφιβολίες για τη συνοχή των κυβερνητικών κομμάτων και επομένως για την αντοχή της κυβέρνησης ενόψει των κρίσιμων νομοθετημάτων που έπρεπε να ψηφισθούν από τη Βουλή. Πολλά κοινοβουλευτικά στελέχη διέμηνυαν ότι δεν επρόκειτο να στηρίξουν σημαντικά μέτρα όπως οι οριζόντιες περικοπές σε μισθούς και συντάξεις, την εργασιακή εφεδρεία στο δημόσιο κ.ά.

Όμως η κυβέρνηση συνεργασίας άντεξε δημοσκοπικά και κοινοβουλευτικά παρά την αποχώρηση του ενός εταίρου —της ΔΗΜΑΡ— ως αργά το 2013 και, πιθανόν, θα αποδειχθεί ανθεκτικότερη από όσο θα ανέμενε κανείς με βάση τις προηγούμενες ελληνικές εμπειρίες και παρά τις εντάσεις που συνοδεύουν κάθε φορά κρίσιμες αποφάσεις. Οι αντοχές της πρέπει να αποδοθούν σε σειρά ολόκληρη ιδιαίτερων παραγόντων που η τρόπoν τινά συγκριτική μακρο-ανάλυση δεν μπορεί να συλλάβει: η μεγάλη πλειοψηφία των ψηφοφόρων στηρίζει το ευρώ, τα κυβερνητικά κόμματα εγκατέλειψαν την αρχική τους προγραμματική συμφωνία που οδηγούσε σε κρίση των σχέσεων με την τρoικα, η υπεύθυνη εντέλει στάση των αρχηγών των κομμάτων σε συνδυασμό με τον φόβο τους ότι τυχόν διάλυση του κυβερνητικού συνασπισμού θα οδηγούσε σε εκλογές και βαριά (τουλάχιστον για τους μικρότερους εταίρους) εκλογική ήττα. Στο μεταξύ, τον κυβερνητικό συνασπισμό ευνοεί το γεγονός ότι απέτρεψε την αναγγελθείσα έναν χρόνο νωρίτερα μεγάλη κρίση με έξοδο της Ελλάδας από το ευρώ ή και άναρχη χρεοκοπία.

Από την άλλη μεριά η τύχη της δικομματικής πλέον κυβέρνησης θα εξαρτηθεί από τις οικονομικές επιδόσεις της οικονομίας.

6. Σύνοψη και συμπεράσματα

Οι οικονομικές κρίσεις ή και οι περιοριστικές δημοσιονομικές πολιτικές, που τουλάχιστον μεταβατικά τις βαθαίνουν, έχουν βραχυχρόνιες και μακροχρόνιες πολιτικές επιπτώσεις. Μακροχρόνια και ανάλογα με το βάθος και τη διάρκεια της κρίσης δοκιμάζεται η αντοχή και σταθερότητα των δημοκρατικών θε-

σμών και τροποποιούνται οι αντιλήψεις των πολιτών για τον ρόλο του κράτους.

Στην Ελλάδα το πολιτικό σύστημα έχει αντοχές που πηγάζουν και από την εμπειρία της δικτατορίας. Αλλά οι μεγάλης κλίμακας δημοσιονομικές προσαρμογές, η πρωτοφανής ανεργία και η παρατεταμένη αποανάπτυξη συνιστούν πρόσφορο έδαφος για την αμφισβήτηση δημοκρατικών θεσμών, η οποία αποτυπώθηκε καθαρά από μέρος όσων μετείχαν στις συγκεντρώσεις των 'αγανακτισμένων' το καλοκαίρι του 2011. Επίσης θα επηρεάσουν τις πεποιθήσεις των ατόμων για τον ρόλο του κράτους.

Σε βραχυχρόνια θεώρηση γενικά δημοσιονομική προσαρμογή και φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις που υλοποιούνται ή σχεδιάζονται έχουν πολιτικό κόστος και έτσι προκαλούν προβλήματα (κατά μείζονα λόγο) στις κυβερνήσεις, ενώ δίνουν ευκαιρίες στην αντιπολίτευση. Η εμπειρική έρευνα ασχολήθηκε ως τώρα κυρίως με το πώς κρίσεις ή και μεταρρυθμίσεις επηρεάζουν τις εκλογικές τύχες κυβερνήσεων και αντιπολιτεύσεων. Στην Ελλάδα, το ΠΑΣΟΚ και η ΝΔ που υποστήριξαν την πολιτική προσαρμογής υπέστησαν βαριές εκλογικές απώλειες, ενώ κέρδισαν τα νέα και τα παλαιά κόμματα που αντιτάχθηκαν στην πολιτική αυτή. Επίσης αναπτύχθηκαν κεντρόφυγες δυνάμεις στο εσωτερικό των 'συστημικών' κομμάτων και προέκυψαν ευκαιρίες για την είσοδο νέων παικτών.

Ποιες συνέπειες μπορεί να έχει ο κατακερματισμός του κομματικού τοπίου σε σταθερότητα και αποτελεσματικότητα των κυβερνήσεων; Η υπόθεση που διατυπώσαμε συνοψίζεται ως εξής: σε χώρες μη εμπιστοσύνης όπως είναι η Ελλάδα, όπου εκτός άλλων επικρατούν πελατειακές παραδόσεις, οικογενειακοί δεσμοί και θεσμική ακαταστασία, κυβερνήσεις συνασπισμού είναι κατά κανόνα πιο ασταθείς και λιγότερο αποτελεσματικές από εκείνες χωρών εμπιστοσύνης. Η εμπειρική της δοκιμασία στην ελληνική περίπτωση είναι ανολοκλήρωτη. Το καλοκαίρι του 2013 αποχώρησε η ΔΗΜΑΡ πράγμα που έτεινε να επιβεβαιώσει την υπόθεση της αστάθειας, όμως την ώρα που γράφονται οι γραμμές αυτές τρέχει ακόμα το πείραμα μιας δικομματικής πλέον κυβέρνησης. Αυτή η κυβέρνηση συνασπισμού επέδειξε αξιοση-

μείωτη αντοχή παρά τη συνεχιζόμενη οικονομική κρίση, τους αποκλίνοντες ιδεολογικούς προσανατολισμούς των κομμάτων που τη στηρίζουν και τα προβλήματα αποδοχής από την κοινωνία. Όπως σημειώσαμε, αυτό οφείλεται σε σειρά ολόκληρη ιδιαίτερων παραγόντων που η τρόπον τινά συγκριτική μακρο-ανάλυση μεγάλων δειγμάτων δεν μπορεί να συλλάβει.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Alesina, A. (2010). ‘Fiscal adjustments: lessons from recent history’, paper prepared for the Ecofin meeting in Madrid, April 15.
- Alesina, A. & Perotti, R. (1996). ‘The political economy of budget deficits’, *IMF Staff Papers* 42(1): 1-31.
- Alesina, A., Perotti, R. & Tavares, J. (1998). ‘The political economy of fiscal adjustments’, *Brookings Papers on Economic activity*, Spring: 7.
- Alesina, A. & Angeletos, G.-M. (2005). ‘Fairness and redistribution: US vs Europe’, *American Economic Review*, 95: 913-935.
- Benabou, R. & Tirole, J. (2006). ‘Belief in a just world and redistributive policies’, *Quarterly Journal of Economics*, 121, 2: 699-746.
- Boix, C. & Posner, D. (1998). ‘Social capital: Explaining its origins and effects on government performance’, *British Journal of Political Science*, 4: 686-693.
- Γεωργιάδου, Β. (2008). *Η άκρα δεξιά και οι συνέπειες της συναίτησης*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Diamond, L., Linz, J. & Lipset, S.M. (επιμ.) (1989). *Democracy in developing countries*, vol. 4 Latin America, Boulder, CO: Lynne Rienner.
- DiPasquale, D. & Glaeser, E.L. (1998). ‘The Los Angeles riot and the economics of urban unrest’, *Journal of Urban Economics*, 49(1): 52-78.
- Giuliano, P. & Spilimbergo, A. (2009). ‘Growing up in a recession: beliefs and the macroeconomy’ *CEPR Discussion Paper* No. 7399.
- Haggard, S., Lafay, J.D. & Morisson, C. (1995). *The political feasibility of adjustment in developing countries*. Paris: OECD.

- Hall, P. (1993). 'Policy paradigms, social learning, and the state: The case of economic policy in Britain', *Comparative Politics*, 25, 3: 275-296.
- Hobsbawm, E. (1995). *Age of extremes, the short twentieth century 1914-1991*, London: Michael Joseph (Penguin).
- IMF (2012). *Greece. Request for extended arrangement under the Extended Fund facility*, March.
- IMF (2013). *Greece-2013 Article IV Consultation Concluding Statement of the IMF Mission*, May 3rd.
- Καζάκος, Π. (2011). *Μετά το Μνημόνιο. Η ελληνική οικονομική πολιτική υπό διεθνή έλεγχο*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Kelling, G.L. & Coles, C. (1996). *Fixing broken windows: Restoring order and reducing crime in our communities*, Free Press.
- Magalhaes, P. (2012). *Economy, ideology, and the elephant in the room: A research note on the elections of the great recession in Europe*, SSRN, <http://ssrn.com/abstract=2122416>.
- Mueller, D.C. (επιμ.) (1997). *Perspectives of public choice*, Cambridge University Press.
- Νικολακόπουλος, Η. (2003). *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, Αθήνα: εκδόσεις Πατάκη.
- Παπούλιας, Δ. & Τσούκας, Χ. (1998). *Κατευθύνσεις για τη μεταρρύθμιση του κράτους*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Πετράκης, Π. (2010). *Η ελληνική οικονομία. Προκλήσεις*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Πολίτης, Γ.Ν. (2012). *Το δικαίωμα της πολιτικής ανυπακοής: Η νόμιμη άμυνα στην αυθαίρετη εξουσία*. Αθήνα: Ψυχογιός.
- Ponticelli, J. & Voth, H.-J. (2011). *Austerity and anarchy. Budget cuts and social unrest in Europe, 1919-2009*, August, <http://ssrn.com/abstract=189128>.
- Putnam, R. (1967). 'Toward explaining military intervention in Latin American politics', *World Politics*, 20: 83-110.
- Τσεμπελής, Γ. (2008). *Παίκτες αρονσικυρίας*. Αθήνα: Παπαζήσης
- Τσουκαλάς, Κ. (2012). *Ελλάδα της λήθης και της αλήθειας*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Χασαπόπουλος, Ν. (2011). *Χρυσή αυγή. Η ιστορία, τα πρόσωπα και η αλήθεια*. Αθήνα: Λιβάνης.
- Zimmermann, E. & Saalfeld, T. (1988). 'Economic and political reactions to the world economic crisis of the 1930s in six European countries', *International Studies Quarterly*, 32: 305-334.

ABSTRACT

Panos Kazakos

Economic crisis and political system.
Short- and longer-term political consequences
of the crisis and adjustment policies in Greece

The article focuses on the case of Greece, examining several hypotheses put forth in the relevant literature about the political consequences of crisis and adjustment policies. We concentrate first on the rise of political extremism in times of crisis and the potential of a broader loss of trust in democratic institutions. After briefly outlining the unfolding of the crisis in Greece, the applied policies (austerity plus reform) and some signs of increased political extremism, we assert that contrary to some fears and historic experiences, the democratic institutions of the country have proven to be stable and able to cope with the challenge of political extremism. Secondly, we deal with the important shifts in the party landscape. Many voters blamed governing parties for the hardship and, as indeed expected, punished them. New parliamentary groups came up. The crisis and austerity worked as catalysts that gave rise to centrifugal forces on both the center-right and the center-left camps. It is nevertheless interesting that the center-left PASOK experienced the greater loss and now seeks to survive. Further, voters' fluctuation occurred within the big political camps, which points to persistent underlying values, ideas and loyalties. Moreover, fragmentation has forced the transition from one-party to coalition governments. It remains to be seen whether coalition governments will prove to be more stable and effective at implementing consistent policies. We assume that this is more difficult in Greece than in other cases due to the non-trust characteristics of the particular society.